

**VROUWEN EN ONTWIKKELINGEN:
DE SPANNING TUSSEN INTEGRATIE EN AUTONOMIE**

Rede

uitgesproken op 23 maart 1984
bij het afscheid als bijzonder hoogleraar
'Emancipatie van de vrouw, in het westen zowel als het niet-westen'

door
prof.dr. G. Thomas-Lycklama à Nijeholt

Landbouwhogeschool, Wageningen

Geachte aanwezigen, ik heb voor vanmiddag als onderwerp gekozen:
Vrouwen en ontwikkeling: de spanning tussen Integratie en Autonomie

Inleiding

Bijna tien jaar heeft het geduurd. Volgend jaar loopt het af, dan is het door de Verenigde Naties in 1976 ingestelde Decennium voor Vrouwen voorbij. In gevestigde ontwikkelingskringen kom je dan ook hier en daar de voorzichtig uitgesproken hoop tegen, dat daarmee een einde zal komen aan de zoveelste modegevoelige trend in het ontwikkelingsgebeuren.

Tien jaar is mooi geweest, vrouwen moeten nu niet meer zeuren, we gaan over tot de orde van de dag: ontwikkelen. Het zal niet van de VN, maar van de vrouwenbeweging afhangen wat er ná 1985 aan ontwikkeling met vrouwen gebeurt.

Met het oog op de toekomst is het van belang na te gaan wat er in de afgelopen jaren tot stand is gebracht. Gedurende het Decennium stond als strategie centraal: 'integratie van vrouwen in ontwikkeling'.

De Commissie voor de Rechtstoestand van de Vrouw, één van de zes functionele commissies van de Economische en Sociale Raad van de VN heeft er voor gezorgd dat deze doelstelling eerder al werd opgenomen in DD II, het Tweede ontwikkelingsdecennium van de VN (1970-1980).¹ Dus bijna vijftien jaar is de VN met al haar regionale en gespecialiseerde organisaties bezig te bevorderen dat vrouwen in ontwikkeling worden geïntegreerd.

Of zoals de ECOSOC-resolutie van 16 mei 1974 het zegt: '....achievement the integration of women as full and equal partners with men in the total development effort.....'²

Deze zelfde commissie, de Commissie voor de Rechtstoestand van de Vrouw, bereidt de VN-Wereldconferentie voor Vrouwen voor, die in juli 1985 te Nairobi ter afronding van het VN-Decennium voor Vrouwen wordt georganiseerd. Onlangs, van 23 februari tot 4 maart hield de commissie in Wenen een vergadering ter voorbereiding van de Nairobi-conferentie. Uit mondelinge

overlevering heb ik vernomen dat de Kenyaanse minister, die verantwoordelijk is voor de organisatie van de conferentie in zijn land, een interessante toespraak heeft gehouden. De Minister hield zijn gehoor o.a. voor dat de con-

ferentie in Nairobi en met name ook de daarmee gedeeltelijk parallel lopende bijeenkomst van niet-gouvernementele vrouwen-organisaties en -groepen zich vooral dient te richten op de rol van vrouwen als moeder en huisvrouw in het gezin en als voedselproducente.³ Een instrumentele visie waarbij vrouwen zich vooral moeten concentreren op hun traditionele taken. Een visie die voorbijgaat aan de situatie van de vele vrouwen in Kenya en elders die alleen staan, of alleen de verantwoordelijkheid voor kinderen moeten dragen, of voor wie de relaties in gezin en familie zeer onderdrukkend zijn. Een toespraak die de spanning aangeeft die bestaat tussen de ideeën over integratie van vrouwen in ontwikkeling en hun autonomie.

In de komende drie kwartier wil ik met U in het licht van dit spanningsveld in de eerste plaats enige kritische kanttekeningen zetten bij de strategie: integratie van vrouwen in ontwikkeling.

In de tweede plaats nagaan wat deze strategie tot nu toe voor vrouwen heeft opgeleverd.

En in de derde plaats een aantal signalen nader bekijken die de Derde Wereld vrouwen geven met betrekking tot hun visie op dit spanningsveld tussen integratie in ontwikkeling en autonomie van vrouwen.

De integratie-strategie

Met ingang van 1970, de start van het Tweede Ontwikkelingsdecennium van de VN, staat de integratie van vrouwen in ontwikkeling dus centraal in het VN-beleid dat zich richt op vrouwen (dat wil niet zeggen dat het centraal staat in de totale beleids-ontwikkeling van de VN). Maar vrouwen die in de VN werkzaam zijn weten het mandaat dat met de integratie-doelstelling gegeven is te gebruiken en er verschijnt een stroom van publikaties.

Opvallend in deze VN-documenten die uit de verschillende onderdelen van de VN voortkomen, is, dat er in het algemeen zeer weinig aandacht is voor analyse van het vraagstuk van de man/vrouw verhoudingen in relatie tot ontwikkelingsprocessen. Er is geen gebrek aan documenten die beleidsvoornemens etaleren en/of beleidswensen deponeren, maar nauwelijks een analyse. Wie bijvoorbeeld het Wereld Actie Plan van 1975, opgesteld tijdens de Wereldconferentie te Mexico-city leest, wordt al snel getroffen door de steeds weerkerende woorden: 'Governments should.....'⁴ en dan volgt er een maatregel

die vrouwen graag gerealiseerd zouden zien. Het is een Actieplan - en misschien mede omdat een analytische onderbouwing ontbreekt - is het een plan geworden dat niet erg samenhangt maar meer het karakter draagt van een boodschappenlijst met voor elk wat wils. Een overigens in de VN-documenten niet ongebruikelijke aanpak. Als men het niet helemaal, of helemaal niet met elkaar eens is, worden beide opvattingen, vaak achter elkaar, in het document opgenomen.

Ook in het vijf jaar later verschijnende Actie Programma voor de 2e helft van het Decennium⁵ komt een doordachte analyse niet voor. Pogingen daartoe ondernomen werden gezien als een afleidingsmanoeuvre om de aandacht af te leiden van de ongelijke en onrechtvaardige economische en andere machtsverhoudingen welke de huidige wereldorde karakteriseren en waarvan ook vrouwen met name vrouwen in de Derde Wereldlanden het slachtoffer zijn.

Niet alleen worden er beleidsdocumenten - gericht op de integratie van vrouwen in ontwikkeling - gemaakt door de VN en haar gespecialiseerde organisaties zoals de FAO, de ILO, UNDP en regionale commissies zoals de ECA, de Economic Commission of Africa, de ECLA, de Economic Commission of Latin America enz., maar ook - gestimuleerd door de activiteiten van de VN - worden door nationale regeringen actieplannen gemaakt en beleidsplannen voor een betere integratie van vrouwen in de nationale ontwikkeling van hun land. Er worden gegevens verzameld welke de achterstand laten zien die vrouwen hebben op allerlei maatschappelijke terreinen, zoals onderwijs, betaalde arbeid, functies in overheidsorganen etc. Slechts zelden is er sprake van analyse in relatie tot theorievorming. In dit opzicht vormt Nederland waarschijnlijk een opmerkelijke uitzondering, de toenmalige staatssecretaris d'Ancona publiceerde in 1982 het rapport: 'Een analyse van het 'vrouwenvraagstuk''.⁶ Een analytisch document dat zij noodzakelijk vond als basisdocument om te kunnen komen tot een verantwoorde beleidsformulering en beleidsuitvoering met betrekking tot de emancipatie van vrouwen in Nederland. Een dergelijke theoretische analyse heeft in VN-verband niet plaatsgevonden met betrekking tot de strategie: integratie van vrouwen in ontwikkeling. Om die reden is het goed dit concept voor een beleidsstrategie nog eens nader te bekijken. En daarmee ben ik bij het eerste punt waar ik vanmiddag wat dieper op wil ingaan.

Het klinkt positief 'integration of women in development', maar wat wordt

er precies mee bedoeld? Is hier geen sprake van een misleidende voorstelling van zaken? Immers, historische analyse en antropologisch, maar ook archeologisch onderzoek leert dat vrouwen altijd al een zeer belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de gemeenschap waarin zij leven. Ook nu leveren vrouwen een belangrijke bijdrage, veel van wat er aan zogenoemde 'ontwikkeling' plaatsvindt is alleen mogelijk omdat vrouwen veel werk verzetten. Werk dat weliswaar niet als werk en in ieder geval niet als belangrijk werk wordt gezien, maar in feite werk is wat het andere, het 'als-belangrijk-voor-ontwikkeling' beschouwde werk mogelijk maakt, zoals het voortbrengen, verzorgen en opvoeden van kinderen, de dagelijkse verzorging van (betaalde) arbeidskrachten en een veelheid van op zelfvoorziening gerichte werkzaamheden: voedselverbouw, voedselverwerking, produktie van kleding en van huishoudgerei als manden en potten. In feite zijn vrouwen in de Derde Wereld volledig geïntegreerd in de ontwikkeling van hun land, maar dan wel in een positie die vrouwen weinig zeggenschap geeft over de produkten van hun arbeid. 'A women should know her place in society',⁷ zo kregen de ex-guerilla strijdsters in Zimbabwe van hun vroegere collega's te horen en werden aan de kant gezet. Dat dit vele andere vrouwen overkomt blijkt uit onderzoek van o.a. Buvinić en Youssef, Safilios en Risseuw die percentages vonden van 20 à 30 percent vrouwen die alleen de verantwoordelijkheid dragen voor het onderhoud van zichzelf en haar gezin, oplopend tot percentages van 60 percent in streken van grote armoede met een hoge migratie van mannen.⁸

Wat er met vrouwen gebeurt in ontwikkelingsprocessen die sinds de koloniale tijd in Derde Wereldlanden zijn geïntroduceerd is uitvoerig gedocumenteerd in de baanbrekende studie van Boserup over 'Woman's Role in Economic Development'.⁹ Hoe westerse ontwikkelingsinstanties en experts daar sinds de jaren vijftig aan meewerken wordt duidelijk uit de studie van Rogers: 'Domestication of Women, Discrimination in Developing Societies'.¹⁰ Wie denkt dat dit alles nu wel erg is verbeterd sinds de VN en vele ontwikkelingsinstanties met haar, bezig zijn de strategie 'integration of women in development' te realiseren, komt bedrogen uit. Een recent verschenen studie van Dey over 'Women in African Rice Farming Systems' zegt het als volgt: 'The basic problem is that as land is improved and its value increases there is a move from traditional communal use rights to a more individualized system of landownership.'

Men, by virtue of their position of household head, tend to extend personal control over the land, squeezing out women. Inheritance practices, whereby land passes from father to son, reinforce male control of land, often depriving even widows with young children to rights of access to adequate land'.¹¹

Refererend aan voorbeelden van invoering van nieuwe rijsttechnologie in het bijzonder irrigatie, waarbij méér land wordt bewerkt en meer dan één oogst mogelijk wordt wijst ze op de toenemende vraag naar vrouwen als seizoen-landarbeidsters, voorbeelden laten zien dat vrouwen lager betaald worden dan mannen en de absolute lonen zijn al laag. Dit, zo vervolgt Dey, 'Raisises a fundamental question about women's inability to protect their interests and resist exploitation'.¹²

En: 'Planners and scientists also need to bear continually in mind the fact that men and women often have conflicting interests over control of resources and incomes within the household and that women generally have less economic power and sociopolitical support to protect their interests'.¹³ Voor diegenen die denken dat vrouwen achter de schermen de touwtjes strak in handen hebben en uiteindelijk alles beslissen, kunnen de door Derde Wereldvrouwen zoals Emecheta, Saadawi en anderen geschreven romans en levensgeschiedenissen veel verheldering bieden.

Vrouwen zijn geïntegreerd in ontwikkeling, maar de vraag is welke plaats haar wordt toegewezen en wie daarvan profiteert. Dit brengt mij tot een tweede kritische kanttekening bij de integratie strategie, nl.: de vraag wordt niet gesteld of het geheel van doeleinden, middelen en activiteiten en het daarmee samenhangende institutionele kader dat voor ontwikkeling is opgezet wel zodanig van aard is dat vrouwen daarin zonder meer als volledige en gelijke partners van mannen kunnen functioneren. Immers, de 'terms of reference', een in dit gehoor ongetwijfeld vertrouwd klinkende terminologie, de terms of reference van die integratie worden door mannen vastgesteld. We hoeven hierbij maar even terug te denken aan de eerdergenoemde toespraak van de Kenyaanse minister tot de Commissie voor de Rechtstoestand van de Vrouw te Wenen een paar weken geleden. Dichter bij huis in een ander VN orgaan, nl. Vrij Nederland van 17 maart jl.¹⁴, bieden de gepubliceerde notulen van de Ministerraad omtrent een inhoudelijke discussie over het emancipatiebeleid, een onthutsend inzicht in de wijze waarop bewindslieden denken over de plaats die vrouwen in de Nederlandse maatschappij mogen innemen. In het

kader van ontwikkelingsstrategieën betekent integratie van vrouwen in ontwikkeling, integratie van vrouwen op door mannen vastgestelde voorwaarden. En dit leidt tot de derde kritische kanttekening, een misschien wel aan de eerste twee kanttekeningen voorafgaande vraag: zijn de ontwikkelingen, is het soort 'development' dat plaats vindt wel zo gunstig voor vrouwen? Of zoals de bekende sociologe Boulding zich afvraagt in haar bijdrage aan een studie over vrouwen en technologische verandering in ontwikkelingslanden: 'Integrating into what?' 'What kind of a world do women want? That is the question to be asking, not how can women be integrated into development?'¹⁵ Ze vervolgt met: 'Women have only very recently been asking what they want, because they have been so busy adopting to what men want'.¹⁶ Boulding is een van de vele vrouwen die zich in toenemende bezorgdheid afvragen waar de technologische ontwikkelingen ons brengen, met name op het terrein van de bewapening. Ze wijst er op dat vrouwen weliswaar marginaal zijn geweest aan alle historische machtsstructuren, maar dat vrouwen een enorme bijdrage kunnen leveren aan het opbouwen van nieuwe sociale formaties. 'Cooptation into existing power structures continually mutes their potential contribution to the future'.¹⁷ Om deze reden vindt Boulding dat vrouwen in de komende twee decennia op mondiaal niveau serieus moeten nadenken over wat voor toekomst ze willen en hoe ze die willen realiseren. Een visie die integratie afwijst en gaat in de richting van een autonoom door vrouwen te realiseren wereld die beter is dan wat we nu hebben. Een visie die daarmee een zware wissel trekt op het vermogen van vrouwen een betere wereld te kunnen inrichten.

De resultaten tot nu toe

Maar voor we overgaan naar stromingen in de Derde Wereld die autonomie voor vrouwen vragen en zeer kritisch staan ten opzichte van de integratie van vrouwen in ontwikkeling, lijkt het de moeite waard om eerst eens na te gaan wat concreet de resultaten zijn geweest van de, vooral door de VN gestimuleerde strategie: integratie van vrouwen in ontwikkeling, in de afgelopen 10 à 15 jaar:

- Belangrijk is dat er wereldwijd een enorme aandacht voor de positie van vrouwen in de Derde Wereldlanden is ontstaan; veel politici, beleidsmakers en ontwikkelingsdeskundigen zijn zich bewust geworden van het feit dat invoering van een geld-economie in Derde Wereldlanden, commerciële land-

bouw en industrialisatie in veel gevallen de positie van vrouwen in de armste lagen van de bevolking sterker verslechteren dan die van mannen in dezelfde sociaal-economische categorieën; was vóór 1970 weinig bekend over de gevolgen van ontwikkeling voor vrouwen, daarna en vooral na 1975 zorgde een stroom van onderzoekgegevens voor een enorme verdieping van inzicht en een stroom van feitelijke, vaak weinig rooskleurige gegevens: conflicten en belangentegenstellingen tussen vrouwen en mannen worden vaak ten nadele van vrouwen opgelost;

- Een belangrijk resultaat was eveneens dat er internationaal een normstelling plaatsvond waaraan overheden zich kunnen spiegelen, met name par. 46 van het Wereld Aktie Plan formuleerde een aantal minimumdoelstellingen die in de periode 1975-1980 zouden moeten worden gerealiseerd; deze doelstellingen betreffen: verbeteringen voor vrouwen op het terrein van; alfabetisering, onderwijs, werkgelegenheid, infrastructurele diensten, wetgeving, gezondheidszorg, erkenning van de economische waarde van huis-houdelijk werk, steun aan vrouwenorganisaties, enz.¹⁸
- De vele conferenties, bijeenkomsten en activiteiten die moesten leiden tot het realiseren van een samenleving waarin zoals het Wereld Aktie Plan dat formuleerde, 'women participate in a real and full sense in economic, social and political life'¹⁹ hadden tot gevolg dat er wereldwijd vele netwerken van contacten tussen vrouwen ontstonden, waarbij vrouwen gemeenschappelijke doelen formuleerden, ervaringen uitwisselden en elkaar steunden bij het realiseren van die doelstellingen: ondanks de grote verschillen in welvaart vond er een herkenning van en identificatie met elkaars problemen plaats.
- Tenslotte kan een interessante contradictie worden geconstateerd in het oprichten van aparte, in VN-jargon 'national machineries', vrouwen bureaux, afdelingen, soms zelfs hele ministeries die er voor moesten zorgen dat de integratie van vrouwen in de nationale ontwikkeling ook daadwerkelijk wordt gerealiseerd; de oprichting van deze national machineries vormde één van de minimumeisen waaraan regeringen moesten voldoen voor 1980.

De evaluatie van de eerste helft van het Decennium, 1975-1980 was voor veel betrokken vrouwen een grote teleurstelling, weliswaar was de minimum-

doelstelling dat elk land een vrouwenbureau, divisie, ministerie, nationale raad of commissie moest instellen vrijwel volledig gerealiseerd, maar van een verbetering van de positie van vrouwen op de vele maatschappelijke terreinen die in de minimumdoelstellingen werden genoemd was nog weinig terechtgekomen. Van integratie van vrouwen in ontwikkeling in de zin van het Wereld Actie Plan kon bepaald nog niet worden gesproken. De evaluatie wees uit dat op het terrein van onderwijs en werkgelegenheid de positie van de armste vrouwen eerder was verslechterd dan verbeterd.²⁰

Evaluatie van ontwikkelingsactiviteiten die na 1980 plaatsvond lijkt erop te wijzen dat in een periode van internationale economische crisis er weinig uitzicht is dat vrouwen in de tweede helft van het Decennium de gelijke partners van mannen in de nationale ontwikkeling zijn geworden.

Evaluatie van het functioneren van vrouwenbureaux en dergelijke wijst uit dat deze zich vaak op een laag niveau in de overheidsbureaucratie bevinden, daardoor moeite hebben goede mensen aan te trekken, over weinig fondsen beschikken en vaak deel uitmaken van op sociaal welzijn gerichte ministeries.²¹ Ook als ze een meer centrale plaats innemen en beter zijn toegerust blijkt uit de praktijk dat ze min of meer ondergesneeuwd raken door een veelheid van kleine projecten, vaak korte termijn inkomengenererende activiteiten. Aan lange termijn planning en het beïnvloeden van belangrijke overheidsbeslissingen komt men vaak niet toe, of men heeft er politiek de ruimte niet voor.²²

In het kader van de OECD werd in 1982 een evaluatie uitgevoerd naar de mate waarin vrouwen geïntegreerd zijn in projecten uitgevoerd in het kader van de ontwikkelingssamenwerking. Verschillende lidstaten hadden er moeite mee een project te identificeren waar van het begin af aan, al bij de identificatie van het project, vrouwen volledig waren geïntegreerd. Eigenlijk was de conclusie, het is nog te vroeg, er zijn allerlei projecten gestart, maar resultaten konden in 1982 nog nauwelijks worden geëvalueerd.²³ Dit is een aanwijzing dat er ook in het beleid van de zgn. donorlanden maar heel langzaam tot implementatie van de integratie-strategie wordt overgegaan. De voor de ontwikkeling van een dergelijk beleid benoemde functionarissen hebben vaak staffuncties en zijn niet direct betrokken bij de uitvoering, of hebben 'vrouwen en ontwikkeling' slechts als onderdeel van een veel breder takenpakket.

De noodzakelijke aanpassingen aan de implementatiekant van het beleid worden tot nu toe slechts zeer langzaam gemaakt. Dit blijkt ook uit de recent verschenen Nederlandse studie van Brouwers: 'Een tip van de sluier. Ontwikkelingssamenwerking en Vrouwenemancipatie'.²⁴ Voor de realisering van een dergelijk 'tegen-de-stroom-inroeiend' beleid is een sterke politieke wil nodig, de aanwezigheid van meer vrouwen met inzicht in de problematiek in het uitvoerend overheidsapparaat en tijd. Maar dan nog blijft de vraag van Boulding 'Integrate into what?' Het recept: 'vrouwen toevoegen en dan roeren' brengt geen wezenlijke structurele veranderingen.

Het streven naar autonomie voor vrouwen in de derde wereld

Analyse en theorievorming door feministische wetenschappers als Mies, Rubin, Leacock, Hartmann en vele anderen heeft tot het inzicht geleid dat er geen eenvoudige unidimensionale theoretische verklaring is voor de bestaande ongelijke verhoudingen tussen de sexen. Globaal genomen heeft er in de afgelopen jaren een verschuiving plaatsgevonden van theoretische aandacht voor de economische factor arbeid en arbeidsverdeling naar sexe, o.a. het debat over huishoudelijke arbeid, naar meer theoretische aandacht voor de psychoanalytische aspecten van de man/vrouw verhoudingen en seksualiteit, met wereldwijd aandacht voor geweld tegen vrouwen, voor verkrachting, bruidverbranding, sekstoerisme en prostitutie. Beleid, dat zich richt op integratie van vrouwen in de bestaande hiërarchische structuren en in hoofdzaak een 'inhaal'-beleid volgt op het terrein van onderwijs en arbeid, vormt op deze problematiek een onvoldoende antwoord. Wereldwijd is het emancipatievraagstuk een complex vraagstuk, waarbij sociaal-economisch, culturele, psychologische en biologische factoren een rol spelen.

Eenvoudige tweedelingen als: privé-publiek, productie-reproductie, loonarbeid-huishoudelijke arbeid en materiële basis-ideologie zijn onvoldoende.

Verschillende stromingen in de feministische beweging leggen verschillende accenten dit leidt tot felle debatten en een levendige theorievorming. Theorievorming die van belang is voor beleidsmakers op het terrein van ontwikkelings-samenwerking, omdat Derde Wereldvrouwen in toenemende mate bijdragen leveren aan de discussie. Dit heeft ook tot gevolg dat zij grotere vraagtekens zetten bij de strategie: 'integratie van vrouwen in ontwikkeling' en pleiten

voor een feministische analyse en daarop gebaseerde strategieën voor verandering. Antrobus drukt zich in 1980 te Kopenhagen al als volgt uit: 'In Mexico, the issue of integrating women in development seemed clear. Now after five years, I'm not so certain as I was (because) as far as I'm concerned there are very few 'developed' countries..... Do women want to be integrated into 'patriarchal development?' The goal of a feminist development strategy would be..... to allow women to make decisions and to shape the societies in which they lived.....'²⁵

Op dit punt heeft zich in de jaren na 1980 in een aantal Derde Wereldlanden, met name o.a. India, de Filipijnen, Zimbabwe en delen van Latijns-Amerika, vooral het Caraïbisch gebied en Peru een sterk feministische vrouwenbeweging ontwikkeld, een beweging die belang hecht aan autonomie voor vrouwen, aan zeggenschap over hun eigen leefsituatie, binnenshuis en buitenshuis.

In de zomer van 1983 werd bijvoorbeeld het tweede feministische congres van Latijns-Amerika en het Caraïbisch gebied in Lima, Peru georganiseerd. Een congres met als centraal thema het patriarchaat, de hiërarchische structuren en relaties waarin mannen domineren over vrouwen, gerelateerd aan thema's als gezondheid, werk, gezin, ontwikkelingsprogramma's enz.. Ten aanzien van het laatstgenoemde onderwerp werd benadrukt dat ontwikkelingsprojecten bestemd voor vrouwen een aparte aanpak vragen. Bijzonder van dit congres was het ontstaan van een beweging *Feminismo Popular*, een beweging vanuit de basisgroepen in de sloppenwijken die zich richt op bestrijding van maatschappelijke problemen, met niet alleen aandacht voor de sociaal-economische maar ook voor de sexe dimensie.²⁶

In juni 1982 organiseerde AAWORD, de Association of African Women for Research and Development een seminar te Dakar, Senegal, onder de titel 'Another Development with Women', met o.a. als een van de discussiepunten of vrouwen eigen autonome organisaties moeten vormen, of geïntegreerd moeten zijn binnen bestaande politieke partijen of structuren. Geconstateerd werd dat Afrikaanse vrouwen niet langer bereid zijn een passieve rol te spelen wanneer in hun land prioriteiten voor ontwikkeling worden vastgesteld.²⁷ 'Another Development' pleit voor structurele veranderingen die een einde ma-

ken aan allerlei vormen van onderdrukking op internationaal en nationaal niveau, maar ook op huishoudniveau.²⁸ Interessant in het verslag is de opmerking van Muntemba, een Zambiaanse, die onderzoek uitvoerde naar de verslechterde situatie van voedselproductie door vrouwen: 'We identified three problem areas - land, labour and connected with the latter the sexual division of labour. Women themselves identified two major responsible factors - the state and men, whether husbands, headmen, or male kin members'.²⁹

In Azië zien we vooral in India (maar ook in Pakistan, de Philippijnen en Thailand) een groeiende autonome feministische beweging, een beweging die zich o.a. inzet voor het bestrijden van problemen als bruidverbranding en verkrachting. Het is ook daar een voortdurend punt van discussie: autonome vrouwenorganisaties of deel uitmaken van politieke partijstructuren.

Met autonomie wordt over het algemeen niet een soort van afscheidingsbeweging bedoeld of het loskoppelen van de rest van de samenleving, maar meer het scheppen van ruimte voor het realiseren van eigen opvattingen omtrent mens en maatschappij.

Autonomie is een relatief begrip, het houdt in meer zeggenschap over het eigen leven en het eigen lijf ten opzichte van andere mensen, mannen in dit geval en de structuren van de maatschappij. Om die zeggenschap te realiseren is een eigen, onafhankelijke organisatie van vrouwen nodig. De belangrijke vraag is hoe moet die maatschappij er uit zien of om met Boulding te spreken: 'What kind of a world do women want?' En hoe ziet feministische 'ontwikkeling' er uit. Hierover is nog weinig nagedacht. Een aanzet vinden we in de publicatie: 'Developing Strategies for the Future: Feminist Perspectives'.

Dit omvat twee in omvang zeer bescheiden rapporten van Workshops, één in Bangkok in 1979 en één in Stony Point, New York in 1980. Elementen van die toekomst zijn: vrijheid van onderdrukking voor vrouwen, inclusief het recht van keuzevrijheid voor vrouwen en zeggenschap over hun eigen leven zowel binnen- als buitenshuis. En daarnaast het scheppen van een rechtvaardiger sociaal-economische orde, nationaal en internationaal.³⁰

Deze feministische signalen uit de Derde Wereld, geven duidelijk aan dat je ontwikkeling niet kunt overlaten aan mannen en niet aan de staat. Voor ont-

wikkeling die ook vrouwen ten goede komt is onafhankelijke organisatie en actie van vrouwen nodig, daartoe moeten doelstellingen geformuleerd en strategieën uitgedacht worden. Een belangrijk voorbeeld is in dit verband de politieke vrouwenorganisatie AMNLAE in Nicaragua. Een van haar leiders Magda Enriquez die onlangs Nederland bezocht vertelde dat AMNLAE vrouwen mobiliseert en organiseert o.a. met het doel een kritische bijdrage te leveren aan de wetgeving en planning voor de wederopbouw van Nicaragua. Zij vindt het essentieel dat (1) vanuit een autonome vrouwenorganisatie deze bijdrage wordt geleverd en (2) dat de belangen van vrouwen direct worden gerefereerd aan de nationale doelstellingen. Doelstellingen die in de situatie van Nicaragua in verschillende gevallen na een stevige discussie zijn bijgesteld.³¹ Voor de ontwikkeling van strategieën in de vrouwenbeweging lijkt het van belang de ervaringen van AMNLAE te volgen, belangrijke elementen zijn hier de vorming van een politieke vrouwenorganisatie en het direct koppelen van vrouwenbelangen aan nationale doelstellingen. De ervaring tot nu toe met veel vrouwenprojecten en programma's is dat ze zo weinig relatie hebben met de ontwikkelingen die nationaal plaatsvinden, ze zijn marginaal, om maar te zwijgen van vrouwenbelangen als nationale doelstelling. Daar waar politieke organisatie van vrouwen mogelijk is kan autonome organisatie van vrouwen een middel zijn om de nationale doelstellingen voor ontwikkeling zo te wijzigen dat vrouwenbelangen daar ook als beleidsmaatregelen in terug te vinden zijn. Niet integratie in bestaande ontwikkeling, maar medezeggenschap over ontwikkeling.

De eerder aangehaalde voorbeelden wijzen er op dat het belangrijk is dat vrouwen in Derde Wereldlanden de ruimte krijgen om in hun eigen specifieke situatie uit te denken en uit te proberen wat voor soort ontwikkeling voor vrouwen - daarbij de belangentegenstellingen tussen vrouwen goed in de gaten houdend - nodig is. Wat in hun situatie en gezien hun specifieke geschiedenis de overheid kan doen en wat vrouwenorganisaties/vrouwengroepen kunnen doen en in hoeverre er samenwerking mogelijk is. In sommige situaties zal er een goed samenspel mogelijk zijn tussen feministische vrouwen in overheidsorganen en de onafhankelijke vrouwenbeweging.

In andere situaties zal de vrouwenbeweging zich zeer kritisch moeten opstellen ten opzichte van de overheid. Westerse ontwikkelingsinstanties, van de overheid of particulier, zullen in een specifieke situatie waarin ze willen werken,

inzicht moeten hebben in de spanning die er vaak bestaat tussen een overheidsstrategie van integratie van vrouwen in ontwikkeling, met vaak een instrumentele benadering: vrouwen als betere producenten van voedsel, als betere opvoeders van de volgende generatie enz. en een groeiende autonome feministische beweging die aan ontwikkeling een zodanige inhoud wil geven dat vrouwen zeggenschap krijgen over lijf en leven ten opzichte van mannen en instituties in hun samenleving. Wanneer dit inzicht bestaat kan in bepaalde situaties ontwikkelingssamenwerking een belangrijke bijdrage leveren aan het scheppen van de nodige ruimte voor vrouwen in Derde Wereldlanden om te komen, niet tot een integratie in ontwikkeling, maar tot een creatieve vormgeving, samen met mannen, van een maatschappij die in de basisbehoeften kan voorzien en waar relaties van geweld, uitbuiting en dominantie tot een minimum worden teruggedrongen. Een hoopvol teken dat dit inzicht ook binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking groeit is de rede van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, mw. drs. E. Schoo, gehouden op 7 december 1983 voor de FAO, een rede die meer aandacht verdient dan ze tot nu toe heeft gekregen.

Slot

Geachte aanwezigen, ik hoop dat ik met het voorgaande heb laten zien dat er de nodige vraagtekens zijn te plaatsen bij de strategie: 'integratie van vrouwen in ontwikkeling'. Ten eerste omdat vrouwen altijd al deel uitmaken van ontwikkeling, ten tweede omdat vrouwen tot nu toe weinig zeggenschap hebben over de voorwaarden van die integratie en ten derde omdat er door vrouwen in toenemende mate vraagtekens worden gezet bij de richting die de zogenoemde 'development' gaat. Tegelijkertijd zien we in de Derde Wereld, vooral na 1980 een sterk groeiende, autonome feministische beweging ontstaan die zich inzet niet alleen voor een rechtvaardiger sociaal-economische orde nationaal en internationaal, maar die ook vrouweneisen stelt van zelfbeschikking over eigen lijf en leven en door mannen gedomineerde sociaal-economische relaties afwijst. De voorlopige resultaten van de tot nu toe gevoerde integratie-strategie zijn niet zodanig dat voortzetting zonder meer geboden is. Het lijkt zaak een vorm van ontwikkelingssamenwerking te vinden die meer inspeelt op de ideeën en activiteiten van autonome feministische or-

ganisaties in de Derde Wereld, dan tot nu toe mogelijk is gebleken.

Tenslotte wil ik graag nog iets zeggen over de afgelopen periode. Bij mijn ambtsaanvaarding als bijzonder hoogleraar nu bijna vijf jaar geleden, heb ik er op gewezen hoe belangrijk het was dat juist aan de Landbouwhogeschool een bijzondere leerstoel maatschappelijke stromingen, in het bijzonder gericht op de emancipatie van de vrouw in het westen en het niet-westen werd ingesteld. Juist aan de Landbouwhogeschool waar vergeleken met de Nederlandse universiteiten naar verhouding veel deskundigen worden opgeleid voor werkzaamheden in Derde Wereldlanden.

Ik heb in mijn betoog o.a. willen laten zien dat er zich in de Derde Wereld in snel tempo een sterke feministische beweging ontwikkelt. Dat gaat door, met of zonder VN, maar ook met of zonder leerstoel aan de Landbouwhogeschool. Voor een internationaal georiënteerd onderwijs- en onderzoeksinstituut als de Landbouwhogeschool is het evenwel jammer dat - naar velen hopen voorlopig - de ruimte ontbreekt voor een systematische bestudering van deze boeiende vrouwenbeweging. Een beweging die van groot belang is voor de bestudering en oplossing van ontwikkelingsvraagstukken. De voorsprong die de Landbouwhogeschool had dreigt om te slaan in een achterstand, dat is jammer voor de studenten, maar eigenlijk ook jammer voor de reputatie van de Landbouwhogeschool.

Dankwoord

Veel studenten hebben in de afgelopen jaren belangstelling getoond voor de colleges. In de beperkte tijd die ons ter beschikking stond hebben we intensief gewerkt, het heeft een aantal van jullie gestimuleerd om door te gaan met de studie, omdat je zag hoe je met je studie een bijdrage kunt leveren aan verbetering van de levensomstandigheden van Derde Wereldvrouwen. Graag wil ik jullie danken voor jullie inbreng, jullie inzichten en ervaringen.

De collega's waar ik in de afgelopen jaren mee heb samengewerkt wil ik graag danken voor de geboden vriendschap en collegialiteit. Speciaal de collega's van de vakgroep Agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden komt veel dank toe voor de gastvrijheid die ik heb genoten. De overvolle vrijdagen

gaven weinig gelegenheid tot een collegiale uitwisseling van gedachten en ideeën, maar ik kon altijd op U rekenen bij het organiseren en invullen van het onderwijselement R250. Speciale dank aan mw. Apte, mw. Baselmans, mw. Brink en mw. Van der Lande, die in de loop van deze vijf jaar zorgdroegen voor de administratieve ondersteuning van de leerstoel en de communicatie tussen de Leeuwenborch en Den Haag.

Collega's Vrouwenstudies, Joan, Philo en Johanna, hartelijk dank voor jullie vriendschap en steun. Ik hoop dat jullie spoedig de zekerheid en de armslag krijgen om de vele plannen die jullie hebben te realiseren.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar het bestuur van de Stichting Landbouwhogeschoolfonds dat mij in de gelegenheid heeft gesteld in de afgelopen vijf jaar deze bijzondere leeropdracht te vervullen en mijn werk met grote belangstelling volgde.

Tenslotte dank ik het bestuur van de Landbouwhogeschool in al zijn geledingen voor het in mij gestelde vertrouwen in de afgelopen periode.

Ik dank U voor Uw aandacht.

G. Lycklama
maart 1984

Voetnoten

1. Algemene vergadering van de Verenigde Naties, Resolutie 2626 (XXV) van 24 oktober 1970.
2. Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties, ECOSOC Resolutie (1851 (LVI)) van 16 mei 1974
3. Mondelinge communicatie drs. S.M. Cuales en drs. T. Faber
4. World Plan of Action for the implementation of the objectives of the international Women's Year. Bijlage 36 in 'Verslag van de Koninkrijksdelegatie naar de Wereldconferentie van het Internationaal Jaar van de Vrouw (Mexico City, 19 juni - 2 juli 1975)
5. Programme of Action for the Second Half of the United Nations Decade

for Women: Equality, Development and Peace. A/Conf. 94/34 13 August 1980

6. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid: 'Een analyse van het 'Vrouwenvraagstuk''. In opdracht van Staatssecretaris d'Ancona opgesteld door de werkgroep theoretisch kader, bestaande uit: Marjan van der A, Tineke Dijkstra, Saskia Grotenhuis, Joan Meyer, Joke Swiebel. Den Haag, mei 1982
7. Genoteerd tijdens een bezoek aan Zimbabwe in april 1981
8. Buvinić, Mayra, Nadia H. Youssef with Barbara von Elm: 'Women-Headed Households: The Ignored Factor in Development Planning'. Report submitted to AID/WID, Grant AID/otr-G-1593. Washington D.C.: International Center for Research on Women, March 1978

Safilios-Rothschild, Constantina: 'The Persistence of Women's Invisibility in Agriculture: Theoretical and Policy Lessons from Lesotho and Sierra Leone. Working Paper no. 88 Center for Policy Studies, The Population Council, New York, September 1982

Risseeuw, Carla: 'Wie gelooft in een project voor ons? Vrouwen in de kokosindustrie op Sri Lanka.' In: *Intermediair*, 16e jaargang 15 - 11 april 1980

9. Boserup, Esther: *Women's Role in Economic Development*. New York: St. Martin's Press, 1970
10. Rogers, B.: *The Domestication of Women. Discrimination in Developing Societies*. Tavistock, London, 1980
11. Dey, Jennifer: 'Women in African Rice Farming', Part I, paper presented at the 'Women in Rice Farming Systems' conference of the International Rice Research Institute, 26-30 September, 1983, Philippines. Par. 59
12. Ibid., par. 66
13. Ibid., par. 47b
14. Van Tijn, J. en Max van Weezel: 'Nieuwe geheime notulen uit de ministerraad. Het kabinet-Lubbers viert zijn verjaardag met een vrije gedachtenwisseling over de emancipatie'. In: *Vrij Nederland*, Jaargang 45 - nr. 11 - 17 maart 1984
15. Boulding, Elise: 'Integration into what? Reflections on development planning for women'. In: *Women and technological change in developing countries*. Edited by R. Dauber and M.L. Cain, Colorado, 1981, p. 25

16. Ibid.
17. Ibid., p. 27
18. World Plan of Action, par. 46 (zie ook voetnoot 4)
19. Ibid., p. 89
20. United Nations, Division for Economic and Social Information: 'Worsening situation of women will be main issue confronting Commission on the Status of Women'. DPI/DESI note IWD/22, 13 Februari 1980
21. Laketch Dirasse: 'The critical needs of African women'. Working Draft, n.d. Section on organizational machinery at the national level.

OECD/DAC-Women in Development Correspondents' Group, discussion on national machinery, Paris, January 28/29, 1981

22. Ritva Jolkkonen: 'A case study of the Women's Bureau of Sri Lanka' Prepared for the OECD/DAC/Women in Development Correspondents' Group meeting, Parijs, 26/27 januari 1983
23. Discussie tijdens OECD/DAC/Women in Development Correspondents' Group meeting, Paris, 26/27 January 1983
24. Brouwers, Ria: 'Een tip van de sluier, Ontwikkelingssamenwerking & Vrouwenemancipatie'. Nijmegen: Instituut voor politicologie, 1983
25. Antrobus, Peggy, quoted in *Forum*, Copenhagen, July 16, 1980
26. Verslag van Marleen Kruse en Akke van Eyden-van Dam in vergadering van het Vrouwenberaad Nederlandse Ontwikkelingsinstanties van 16 september 1983
27. 'The Dakar Declaration on Another Development with Women'. In: *Development Dialogue*, 1982: 1-2, p. 11
28. Ibid., p. 13
29. Muntemba, Shimwaay: 'Women as Food Producers and Suppliers in the Twentieth Century: The Case of Zambia'. In *Development Dialogue*, 1982: 1-2, p. 48
30. 'Developing Strategies for the Future: Féminist Perspectives'. Report of the International Féminist Workshop held at Stoney Point, New York, April 20-25, 1980. Also includes: 'The report from the Bangkok Workshop held June 23-30, 1979, 'Feminist Ideology and Structures in the First Half of the Decade for Women'
31. Lezing Magda Enriquez, AMNLAE, Nicaragua, gehouden op 12 maart 1984 in het Institute of Social Studies te Den Haag.